

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/his.2024.56.12492>

ІЗ ПОГЛЯДУ ЕТНОЛОГА

(Рец.: Горбаненко С. А., Готун І. А., Пуголовок Ю. О. Побутова магія
східних слов'ян за археологічними даними: нариси /
упоряд. С. А. Горбаненко. Київ: Наукова думка, 2020. 176 с., іл.)

Роман СІЛЕЦЬКИЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка
кафедра етнології

вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна

e-mail: r.sileckyj@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1437-5908>

На сучасному етапі розвитку суспільства помітно зросла зацікавленість читацького загалу до історії та культури українців і, зокрема, до народних традицій у сфері духовної культури. Для вивчення і популяризації традиційно-побутової культури українського народу неабияке значення мають дані археологічної науки, які дозволяють етнологам наблизитися до її витоків. Особливо актуальними є археологічні матеріали слов'яно-руської доби, які відкривають народознавцям віконце в найдавніше минуле духовної культури українців – у світ обрядів, вірувань, звичаїв.

Рецензована праця виконана у форматі наукового збірника, який складається з п'ятьох нарисів, присвячених низці питань духовної культури слов'янських племен I – початку II тисячоліття н. е., з яких згодом сформувався український етнос. Автори, спираючись, серед іншого, й на етнографічні відомості XIX–XX ст. з царини етнографії українців, спробували простежити тяглість важливих культурно-побутових реалій з області традиційної духовної культури українського народу (вірувань, обрядів) і віднайти їхню присутність в археологічних матеріалах слов'яно-руського часу. Зазначимо, що поставлене завдання є не з легких і водночас надзвичайно актуальним. Адже успішне вирішення такого завдання дає підстави етнологам впевненіше стверджувати про самотність та значну історичну глибину тих чи інших явищ народної культури українців. Етнологи з нетерпінням чекають на подібні праці, а відтак їх появу слід вітати. Водночас відзначимо, що археологи не вельми полюбляють зіставляти результати своїх досліджень з напрацюваннями етнологів у дотичних ділянках культури. А саме такий підхід міг би дати корисні результати в реконструкції слов'янських і українських старожитностей. (До слова, подібний інтердисциплінарний підхід властивий для етнолінгвістики). Отже, спробуємо проаналізувати, наскільки авторам колективної праці

«Побутова магія східних слов'ян за археологічними даними: нариси» – Сергієві Горбаненку, Ігореві Готуну та Юрієві Пуголовку вдалося простежити «прояви побутової магії давніх слов'ян півдня Східної Європи, заснованих на археологічних матеріалах» (с. 16).

Варто зауважити, що ознайомившись зі змістом нарисів («Домобудування і закладна жертва» (автор С. Горбаненко), «Піч як вівтар» (автори Ю. Пуговок і С. Горбаненко), «Жито як підсилювач магії печі» (автор С. Горбаненко), «Піч як прихисток домовика» (автори Ю. Пуговок і С. Горбаненко), «Дідух: витoki» (автори С. Горбаненко й І. Готун), «Магічний посуд» (автор С. Горбаненко), ми були дещо здивовані назвою книги – «Побутова магія...», яка не виправдано спрощує і збіднює підняту проблематику. Адже в розглянутих явищах народної культури магія далеко не головна (хоча безумовно в якійсь мірі може бути в них присутня). Під магією заведено розуміти різноманітні забобонні дії людини, покликані вплинути надприродним способом на той чи інший матеріальний предмет або явище¹. Заявлені ж дослідниками теми нарисів виламуються далеко за межі магії і стосуються широкого кола питань, пов'язаних передовсім з культом предків.

У нарисі «Домобудування і закладна жертва» автор Сергій Горбаненко, спираючись на етнографічні відомості про будівельну обрядовість східнослов'янських народів, зробив спробу віднайти сліди будівельної жертви в домобудівництві носіїв археологічних культур слов'яно-руського часу. Зазначимо, що автор, на жаль, не використав найновіших напрацювань етнологів з цієї тематики². Натомість дослідник поклався на праці Дмитрія Зелєніна і Альберта Байбуріна, недоліком яких є відсутність відповіді на ключове питання: кому ж саме адресувалася будівельна жертва і відтак яку мету вона переслідувала? Крім того, обидва шановні дослідники цілком не брали до уваги історичного розвитку народного житла (як-от його вертикального і горизонтального планування, системи опалення і димовідведення, конструкції даху тощо). Не з'ясувавши ці питання, важко зрозуміти суть будівельної жертви. (Принагідно вкажемо на те, що автор не уважно читав працю А. Байбуріна, який не вважав «яке не-будь молоде дерево» першою закладною жертвою, яку слов'яни приносять до початку будівництва, а стверджував, що ним лише маркували місце будівництва і жертвоприношення). На основі наявного археологічного матеріалу С. Горбаненко виявив кілька видів закладної жертви: збіжжя, рештки тварин, фрагменти конструкцій опалювального пристрою і певні предмети (астрагали, ключ, прикраси).

¹ Сергей Токарев, «Сущность и происхождение магии». Токарев С. А. Ранние формы религии (Москва : Издательство политической литературы, 1990), 404.

² Роман Сілецький, *Традиційна будівельна обрядовість українців : монографія* (Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2011). 428 с., іл.

На його думку, «усі ці випадки достатньо зрозумілі та легко можуть бути пояснені через екстраполяцію їхнього значення на добробут і захист житла та його господаря. Вочевидь, кожен господар добирав “закладну жертву” за власним уподобанням і відповідно до своєї “сфери діяльності”» (с. 41).

На нашу думку, до будівельної жертви найімовірніше має стосунок лише зерно, знайдене у стовпових ямах напівземлянок (призначених для встановлення сох). Справа в тому, що українці так робили ще навіть у ХХ ст., з тією лиш різницею, що в умовах наземного житлобудівництва зерно сипали в ями під кутові стовпи будівлі («палі», «штандари», «постоли», «ушули» тощо), на які вкладали підвалини. Часто, зв’язуючи перший вінець зрубу (підвалини), ці дії ще дублювали. До слова, індивідуальні сільські забудовники чинять так і в наш час, вкладаючи зерно / хліб / гроші тощо у викопану під бетонний фундамент траншею.

Що ж стосується інших предметів, які автор вважає «закладною жертвою», то таке їхнє потрактування викликає сумніви. Також мусимо категорично відкинути тезу про «власні уподобання господаря» при виборі жертви. Механізм традиції так не працює. В «закладній» жертві простежуються (принаймні за матеріалами ХІХ–ХХІ ст.) дві групи предметів: 1) власне жертвоприношення (зерно / хліб / гроші; тварина (зазвичай її частина: голова / кров)) і 2) апотропеї (зілля, залізо, мак, свячена вода, ладан тощо). Жодних імпровізацій тут не спостерігається. В українців (як, зрештою, в усіх слов’янських народів) звичними жертвними тваринами були лише півень (рідше курка) і вівця, але аж ніяк не бобер (!) чи кінь. (Стосовно останнього, то його місце в селянському господарстві тривалий час (принаймні в І – на поч. ІІ тис.) було мізерне, адже українці віддавали перевагу волу; зрештою, коня часто вважали пов’язаним із «нечистою силою»³).

Щодо призначення рогів тура можна міркувати (апотропей?), але жодних виразних етнографічних паралелей про це немає, за винятком Гуцульщини, де іноді над входом до хати місцеві горяни чіпляли баранячі роги. Те саме можна сказати й про фрагменти опалювальних пристроїв. Українці, розбираючи хату, зазвичай піч (як і підвалини) не чіпали, вважаючи її одним з локусів домовика / померлих предків, а ширше – потойбіччя. Фрагмент ключа у стовповій ямі напівземлянки, можливо, виконував функцію апотропея, оскільки залізо українці традиційно використовували як оберіг від різних демонологічних персонажів. (Тим більше, що навіть в ХІХ – на початку ХХ ст. двері в селянських оселях замикалися за допомогою дерев’яних замків і ключів, позаяк залізо було доволі дорогим). Поламаний ключ вже не становив

³ Михайло Глушко, *Генезис тваринного запрягу в Україні (Культурно-історична проблема)* (Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2003), 36–60, 98–104.

матеріальної цінності, а от залізо, з якого він був виготовлений, можна було використати з апотропеїчною метою.

Загалом найвагомішим і найдостовірнішим археологічним свідченням будівельної жертви у давніх слов'ян вважаємо виявлене у стовпових ямах напівземлянкових жител зерно. Ця традиція збереглася в українців майже до сьогодення.

У другому нарисі «Жито як підсилювач магії печі» йдеться про знахідки зерна, полови, подрібненої трави у формувальній масі, з якої була зведена піч у напівземлянці роменської культури, а також зерна у фрагментах опалювального пристрою козацької землянки другої половини XVII століття. Автор нарису С. Горбаненко схильний вбачати у згаданих домішках до глини функцію «підсилення магії печі». Доволі дивне функціональне призначення цих домішок. По-перше є незрозумілою теза «магія печі»: що це означає? Яку магію виконувала піч? А якщо й виконувала, то навіщо її було ще «підсилювати» зерном, половию, подрібненою травою, – чи «магічні» властивості печі були недостатні? Яку магічну силу мали ці домішки (особливо половина і трава)? Яка мета цих «магічних» дій? Також принагідно мусимо зауважити, що наявне у рецензованій книзі зображення «типової печі пізньороменської культури» (с. 54, рис. 2.2, II) не має стосунку до власне печі, а є напівзакритим вогнищем, яке слід розглядати як перехідну ланку між відкритим вогнищем і варистою піччю – закритим вогнищем⁴.

Повертаючись до «магії», зауважимо, що автор, мабуть, був на вірному шляху пошуку, коли згадував про зв'язуючий ефект згаданих домішок до глини. Тим більше, що подібна практика відома в традиційному будівництві українців й побутувала у них ще навіть у XX столітті⁵. Однак в автора чомусь «не викликає сумнівів, що додавання зернівок до глини не мало функціонального значення» (с. 65), натомість була присутня магія.

Що стосується самого власне зерна, виявленого в глиняній масі фрагмента печі, то можна погодитися з автором про його ймовірні ритуальні функції. Адже маємо щодо цього виразні паралелі в традиційному домобудівництві українців. Наприклад, бойки Старосамбірщини посипали глиняні вальки, з яких зводили піч, пшеницею, «щоб все хліб був і випікався в п'єцу». А українці Слобожанщини замурували в стінки печі шматочки ладану і гроші, щоб «вона ніколи не диміла». Швидше за все, це пов'язано з уяв-

⁴ Роман Сілецький, «Проблема типології опалювальних пристроїв стародавнього житла в Україні (конструктивно-функціональні особливості печі)». *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, т. 242 : *Праці Секції етнографії та фольклористики* (2001): 230–247.

⁵ Роман Радович, «Традиційне житло українців південного Поділля другої половини XIX – початку XX століття: конструктивно-технологічний аспект (за матеріалами з Хмельницької області)». *Вісник Львівського університету. Серія історична* 45 (2010): 458–460.

леннями про піч як локус потойбічного світу, покійних предків, домовика, яких потрібно було задобрювати, годувати. Підтверджує таку інтерпретацію значення ладану як сильного християнського апотропея проти різних демонічних персонажів.

Третій нарис «Піч як прихисток домовика» тісно пов'язаний з попереднім. Його автори – Ю. Пуголовок і С. Горбаненко – інтерпретують виявлені в розвалах ранньослов'янських печей невеличкі горщики (деякі з них були вмуровані в тіло опалювального пристрою, а в деяких навіть виявлені залишки їжі) як свідчення демонологічних вірувань в домовика – духа-опікуна мешканців оселі, зокрема йдеться про традицію його кормління. Вважаємо запропоновану інтерпретацію археологічних знахідок вдалою і вірогідною, оскільки вона певною мірою підтверджується етнографічними матеріалами. Зазначимо, що тема кормління покійних предків / домовика добре досліджена в сучасній історіографії, зокрема у праці Володимира Галайчука⁶.

В українській хаті різні елементи системи опалення та димовідведення є (поряд зі столом, покуття, місцем під порогом) звичними локусами домовика. За традицією, українці всіляко вшановували покійних предків / домовика, в тому числі годували. Згідно з повір'ям, це забезпечувало мешканцям домівки «сприяння» цього демонологічного персонажа, а це, відповідно, позитивно позначалося на сім'ї (здоров'ї, потомстві тощо) та господарстві. Приклади використання опалювальної системи для «спілкування» з покійними предками / домовиком є добре відомі. Зокрема, на припічку або збоку біля устя опалювального пристрою (в «печурці», «кубашці», «ямці» для жару) українці ставили чавун з водою (до слова, в ранньослов'янському житлі функцію цієї «печурки» виконувала передпічна яма), а «в кочергах» біля дверей вішали чистий рушничок для домовика. Також для цього домашнього духа ставили горщик з кашею на припічок (збоку в «печурку») або в «кубаху» під піч. Доволі часто домовику залишали їжу «на горі за комином» (первісно, вочевидь, це був «димник» – отвір у стелі / даху для виведення диму). Серед страв, призначених домовику, найчастіше були молоко, молочна каша (зазвичай несолона), хліб, у новітні часи – цукерки і печиво, а також деякі інші страви і напої.

Культу предків у ранніх слов'ян також присвячений четвертий нарис «Дідух: витоки». Автори нарису С. Горбаненко та І. Готун намагаються обґрунтувати думку, що скупчення зерна, виявлене в кількох житлах початку II-го тисячоліття неподалік Києва, пов'язане з «дідухом» – ритуальним снопом, який, як відомо, належить до стійких атрибутів традиційної зимової календарно-

⁶ Володимир Галайчук, *Традиційні демонологічні уявлення українців про домашніх духів : монографія* (Львів, 2021), 153–168.

побутової обрядовості українців. Одним із найістотніших аргументів на її користь є, на переконання учених, локалізація знахідок зерна по діагоналі від печі – орієнтовно на місці покуті, відтак зроблений висновок, що «вдалося простежити матеріальні сліди одного з давніх проявів календарної обрядовості слов'ян – вшанування дідуха» (с. 114). Однак етнографічні матеріали з царини традиційної обрядово-звичаєвої культури українців дають підстави засумніватися в такому однозначному і категоричному висновку. Адже можна запропонувати й іншу доволі вірогідну інтерпретацію згаданих знахідок. Маємо на увазі хоча б народну поховальну обрядовість, яка, подібно до календарно-побутової, також містить чимало архаїчних за походженням елементів. Так, згідно з загальноукраїнською поховальною традицією, для небіжчика ставили в хаті наповнену зерном посудину (миску, горщик, а в новітні часи – навіть скляну банку), в яку застромляли запалену свічку. Така посудина певний час (подекуди навіть до 40 днів) стояла найчастіше в головах, на покуті, на столі, на підвіконні. За повір'ям, зерно / хліб, вода призначалися для душі померлої людини⁷. Гадаємо, що й такий варіант пояснення цілком має право на існування і, можливо, він навіть переконливіший. Крім того, на Поліссі в горщику із зерном встановлювали весільне деревце⁸, яке часто виготовляли із соснової гілки / вершка (як стверджують автори, в одній із напівземлянок поряд зі скупченням зерна виявлені рештки соснової гілки). Тому, на жаль, беззастережно пов'язувати скупчення зерна в слов'янських напівземлянках саме з різдвяним «дідухом» підстав немає.

Зацікавлення викликає також п'ятий нарис «“Магічний” посуд». Мова йде про давній слов'янський ліпний посуд значних розмірів, на якому виявлено масові відбитки зернівок культурних рослин. Великий об'єм цих горщиків дозволяє припускати, що вони призначалися для зберігання зерна (окремі з них могли вмістити до 20 кг). Автор нарису С. Горбаненко вбачає в цих відбитках зерен ритуальний контекст: «...такий феномен слід визнати побутовою магією». Зокрема, на його думку, «зернівки в тілі посуду мали гармоніювати зі звичайним вмістом посуду» (с. 141). (Цікаво, «що традиція додавання збіжжя до побутового посуду зникла разом із поступовим запровадженням виготовлення якіснішого кружального посуду та виділенням цього ремесла із домашнього в професійне» (с. 140)).

Дослідники, які торкалися цього питання, допускали крім утилітарної (технологічної) ще й ритуальну функцію цих домішок до глиняної форму-

⁷ Валентина Конобродська, *Поліський поховальний і поминальний обряди. Т. 1 : Етнолінгвістичні студії* (Житомир : “Полісся”, 2007), 112–118; Валентина Сушко, *Життя незкінченне: поховальна обрядовість українців Слобожанщини XIX–XXI ст.* (Харків, 2012), 97–98.

⁸ Валерія Усачева, “Зерно”. *Славянские древности : Этнолингвистический словарь в 5-ти томах, т. 2 : Д–К (Крошки)* (Москва : Международные отношения, 1999), 325.

вальної маси⁹. Проте далі цю думку не розвивали. Лише Олесь Пошивайло зазначив, що «домішки до першого валька глини (в українському традиційному житлобудівництві. – Р. С.) однакові з поширеними компонентами глиняної маси в стародавнього населення України»¹⁰ (Нагадаємо, що в перший вальок до глини додавали «свяченого», шерсть, пір'я і різне зерно). Тому можемо з великою ймовірністю припускати магічну функцію зерна на згаданих горщиках, призначених для зберігання збіжжя. Можна дискутувати, з яким видом магії ми маємо справу в даному випадку: захисною? продукуючою? вегетативною? Але не можемо погодитися з автором, який вважає, що домішування зерна до глини було «своєрідною гармонізацією посудини, призначеної для приготування продуктів хліборобства» (с. 137). Якось воно не «по-магічному» звучить, принаймні така магічна функція як «гармонізація» етнології невідома. На нашу думку, зерно у глиняній масі цих горщиків мало на меті вберегти збіжжя від псування і мишей, що логічно впливає з їх функціонального призначення і захисної семантики (поряд з іншою) зерна.

Завершуючи рецензію, варто відзначити новаторський підхід колег-археологів до вивчення української минувшини. Дослідники спробували перекинути своєрідний місток між слов'яно-руською археологією та етнографією українців. Автори розглядуваної книги поза всяким сумнівом прекрасно володіють фактичним матеріалом із царини археології і, що дуже істотно, вміють «бачити» в ньому те, що зазвичай залишалося за кадром дослідницького об'єктиву попередників. Однак для вирішення таких амбітних завдань недостатньо глибокої обізнаності лише з археологією, позаяк необхідно глибше ознайомитися також і з найновішими напрацюваннями етнологів та етномистецтвознавців у сфері етнографії українців, що позитивно вплинуло би на інтерпретацію археологічних матеріалів.

Рецензія надійшла до редколегії 13.09.2022

Рецензія прийнята до друку 17.09.2022

⁹ Александр Бобринский, *Гончарство Восточной Европы: Источники и методы изучения* (Москва : Наука, 1978), 90.

¹⁰ Олександр Пошивайло, *Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна* (Київ : Видавництво "Молодь", 1993), 28.